

* „Разговори о феудалним темама“

(полемика између Павла Зорића и Милорада Стојовића о црногорској књижевности, почетком 1969)

Павле ЗОРИЋ
ИЗОЛАЦИОНИСТИЧКА КОНЦЕПЦИЈА

(Милорад Стојовић: „Надмоћ људскости“, Графички завод, Титоград 1968) ЦРНОГОРСКА КЊИЖЕВНОСТ представља за Милорада Стојовића посебну целину. Он прати њен развитак, утврђује њене почетке и токове све до данас. У књизи „Надмоћ људскости“ реч је првенствено о писцима из Црне Горе афирмисаним између два светска рата, али се аутор ипак не ограничава на двадесетогодишњи период. Књига садржи и један занимљив оглед о Марку Миљанову и два општа чланка о црногорској прози и поезији после 1918. Границе Стојовићевих анализа и оцена доста су, према томе, широке. Било у уводним поглављима, било у дигресијама, он је дао општу слику, онако како је он замишља, црногорске књижевности чији корени сежу до Његоша (у поезији) и до Стефана Митрова Љубише и Марка Миљанова (у прози).

Сужавајући поље својих испитивања на једно релативно уско подручје које је у књижевној историји и критици било дуго сматрано као саставни део српске књижевности, Стојовић је могао подробније да анализира мање писце и дела која су остала полузаборављена. Поред познатих аутора, као што су Мирко Бањевић и Јанко Ћоновић, он говори о једном Александру Ивановићу, лиричару недовољно присутном и запаженом у нашој модерној поезији али, без сумње, врло даровитом. Пишући о периоду између два светска рата, Стојовић истиче имена и остварења која се често из глобалних перспектива једноставно превиђају. Он обнавља интересовање за неке прозне ауторе изузетније вредности који су стицајем околности остали на периферији: такав је случај са прозаистом Николом Лопичићем о коме Стојовић с правом говори веома похвално. Овај критичар зна да се богатство једне књижевности не мери само бројем великих писаца но и присуством осредњих. Он исто тако зна да се многе праве вредности из прошлости понекад пренебрегавају. Зато умесно и аргументовано истиче Посланице Петра И, Његошевог стрица, чија је књижевна лепота неспорна, али исто тако читаоцима мало позната. Стојовић је пажљиво проучавао књижевни живот у Црној Гори, отуда у овој књизи мноштво био-библиографских података неопходних за разумевање духовне климе у којој се развијала књижевност Црне Горе. Бољи део књиге чине и странице о Бањевићу и Ћоновићу, песницима у којима је критичар открио нека значења којима пре њега није била поклоњена довољна пажња.

Књига „Надмоћ људскости“ није, и то је можда најважније и најинтересантније, збир

конкретних књижевних анализа. Она је сва инспирисана жељом и намером, која није изражена у програмском облику, али која је присутна имплицитно у мање-више сваком тексту, да се конституише аутономна црногорска књижевност. Стојовићев покушај је најозбиљнији и у књижевном смислу најинтелигентнији од свих послератних настојања сличне врсте. Стога заслужује да се о њему, на терену књижевне емпирије, најозбиљније расправља, далеко од сваке демагогије и политичких инсинуација којима иначе често обилују расправе о том предмету.

Стојовић жели да разграничи црногорску књижевност, да утврди њено постојање као аутономне мисаоне, моралне и стилске категорије. С једне стране постоји црногорска књижевност, као независно духовно биће, а с друге - југословенска литература или, веома ретко, српскохрватска. Под називом „наша литература“ Стојовић подразумева углавном југословенску (термин који најчешће спомиње), или (једном или двапут) – српскохрватску литературу. Приликом оваквих подела неизбежно искрсава проблем: ако постоји југословенска књижевност као једна целина у коју се утапају српска, хрватска, македонска, итд., онда како може постојати наспрам ње посебна црногорска књижевност? Не може, другим речима, егзистирати црногорска књижевност у оквирима искључиво југословенске књижевности, већ само поред појединих националних књижевности. Што се тиче другог израза („српскохрватска литература“), он изазива исто тако тешкоће и конфузије. С каквим правом критичар спаја књижевност Срба и Хрвата, а издваја књижевност Црногораца? Хоћу да кажем да онај ко жели да употребљава термине („југословенска литература“ и „српскохрватска литература“ (а да при том има у виду у овом другом случају искључиво литературу Срба и Хрвата) није у стању да избегне потпуну збрку. Треба бити доследан у овој логици изолационизма па све националне књижевности посматрати издвојено, а не неке спајати а друге, по потреби властитих квалификација, просто издвајати из ширих целина.

И поред свег поштовања према личности и раду овог озбиљног критичара, не могу а да не искажем своје дубоко неслагање са његовом изолационистичком концепцијом. Милорад Стојовић је, и поред доброг познавања чињеница, у својим крајњим закључцима и општим оценама напустио домен искуства и исконструисао један књижевно-историјски мит. На основу постојања црногорске нације он је механички, у духу најелементарније каузалности, извео закључак да постоји и засебна црногорска књижевност чије су додирне тачке са осталим нашим литературама (у првом реду српском) само периферне. Овакво закључивање превиђа једну добро познату и карактеристичну истину. Велики број писаца Црногораца живео је и живи и ствара ван Црне Горе, многи аутори објављују дела на Цетињу, у Београду, Загребу или Сарајеву. У области идеја немогућно је, према томе, ствари гледати на статичан начин. Искуства, сазнања и духовни подстицаји непрекидно струје и не дају се оградити и насилним поделама сузити и сузбити. У Стојовићевој књизи је преувеличан значај „завичајног фактора“. тај фамозни утицај поднебља је безброј пута раније већ злоупотребљен. Као да остали писци немају постојбину, као да нису и они запамтили небо свога детињства и пределе своје младости! Као да су расли у безваздушном простору! Истицање географског и етничког локалитета као важног фактора у стваралаштву једног писца у теоријском погледу је сасвим превазиђено. То је једна стара варијанта позитивизма која је данас тотално неупотребљива.

Стојовићева концепција, и поред својих појединачних резултата о којима смо говорили на почетку, у основи је регионалистичка. Оградивши црногорске књижевне и духовне

просторе, он вреднује ствараоце у тим митолошким релацијама. Његош је само највећи црногорски песник. „Невидбог“ Риста Ратковића је први прави црногорски роман, итд. Стојовић је, истина, свестан ограничености регионалистичког поступка у литератури, али упркос томе стално инсистира на завичајном чиниоцу.

Читава Стојовићева књига је прећутна полемика са досадашњом књижевном историјом и критиком. Да би успешно обавио крупан задатак који је себи поставио, морао је да рашчисти многе проблеме чисто теоријске природе и да наведе чвршће доказе за своју тезу коју заступа у већини текстова о аутономном карактеру црногорске књижевности кроз деценије. Када је у питању старија књижевност и самоникле појаве у њој као што је, на примјер, Марко Миљанов, онда је његова теза имала више изгледа да буде одбрањена, мада Стојовић ни у тим тренуцима није довољно убедљив. Али шта да кажемо за међуратни и послератни период? Ко је то у стању да повуче граничну линију и да каже: догде је само црногорска, а одавде почиње остала литература писана на српскохрватском језику? Сам Стојовић врло добро зна да, на пример, социјална поезија није створена у Црној Гори и да ју је немогућно посматрати само на црногорском тлу. Све оно што се дешава ван Црне Горе Стојовића само узгред интересује. Он покушава да ствари објасни аутохтоним развитком, а то је просто немогућно. Он занемарује сва узајамна прожимања, све обухватније контексте плашећи се да не осиромаше и изневери аутентични појам црногорске књижевности. Црногорска књижевност (употребљавам овај израз у битно друкчијем смислу него што то чини Милорад Стојовић) добија, међутим, пуно значење и вредност тек онда када се оцењују њени донети на ширим основама. Њени прозаисти налазе се данас у првим редовима литературе српскохрватског језичког подручја и она може само да буде поносна због својих високих квалитета. Стојовић жели да је затвори у уске оквире, да пресече њене животворне везе са осталом литературом, да је направи, да употребим једну реч која је у моди међу привредницима, аутархичном.

Пишући ове редове осећао сам велику горчину. Та горчина је утолико већа што знам да је у питању један разборит критичар. Културног читаоца који прати наше разговоре о овим феудалним темама вероватно спада у ужас при помисли како се заједно у провинцијској проблематици губимо и Милорад Стојовић који доказује оно што доказује и ја који то побијам. Што каже духовити Момо Капор. „Док људи лете око луне, надевајући сасвим лежерно имена некрштеним планинама и морима, у Тетову се потукли један фотограф и неки пекар око заставе над дућаном изнад переча и ђеврека! Па ви сада схватите свет у коме живите!“

(Књижевне новине, бр. 345, 18. јануар 1969)

Милорад СТОЈОВИЋ **УНИТАРИСТИЧКА КОНЦЕПЦИЈА?**

(Поводом написа Павла Зорића „Изолационистичка концепција“)

Не бих полемисао са Павлом Зорићем да у свом приказу моје књиге „Надмоћ људскости“ (“Књижевне новине“ од 18. јануара 1969) није покренуо нека питања која излазе из оквира литерарно-књижевног саобраћаја са књигом. Зорићу је она послужила само као

повод да изрази своје неслагање са онима који црногорску књижевност сматрају црногорском. Он се и раније у неколико наврата дотицао те теме. Сада је Зорић свој став према овом, како он каже, „провинцијском проблему“ саопштио углавном јасно. Остао је једино дужан да своју тезу аргументује, јер у односном приказу то није учинио ни дјелимично. Иначе, његов текст о мојој „изолационистичкој концепцији“ могао би се схватити као импровизација, односно морално-политичка инсинуација, од чега се сâм унапријед ограђује.

У мом настојању да се оживи интересовање за један, у црногорској књижевности мало проучаван, а веома значајан и интересантан период (вријеме између два свјетска рата), Зорић види намјеру „која није изражена у програмском облику, али која је присутна имплицитно у мање-више сваком тексту, да се конституише аутономна црногорска књижевност“. То га је провоцирало на закључак да су моје концепције изолационистичке, да сам „исконструисао један књижевно-историјски мит“, да говорим о ономе што не постоји, излазим из „домена искуства“, издвајам дио из цјелине, присвајам оно што је туђе. По Зорићу сам ја „на основу постојања црногорске нације механички, у духу најелементарније каузалности извео закључак да постоји и засебна црногорска књижевност“. А онда, у складу са својим „изолационистичким концепцијама“ повлачим граничне линије између литература писаним на српскохрватском језику и при томе занемарујем „све оно што се дешава ван Црне Горе“...пресецам животворне везе“ црногорске књижевности (Зорић вели да тај појам употребљава „у битно друкчијем смислу“ него што то чиним ја) „са осталим литературама“, претјерано инсистирам на „завичајном чиниоцу“, ријечју, једну литературу „затварам у уске оквире“. И тако даље – у том смислу и тону. Без иједног озбиљног аргумента.

Зорић је, прије свега, био дужан да објасни: какав је то „битно друкчији смисао“ који он даје појму црногорска књижевност? И по каквој логици се може, на једној страни „признавати“ постојање црногорске нације, а на другој игнорисати црногорска култура и књижевност! Може ли нација егзистирати без националне културе, без своје стваралачке индивидуалности!?

Кад већ тврди да не постоји „посебна“ црногорска књижевност, Зорић је, исто тако, био обавезан да дјело Петра И, Његоша, С.М. Љубише, Марка Миљанова, Николе Лопичића, Михаила Лалића, Мирка Бањевића, Радована Зоговића, Душана Ђуровића, Чеда Вуковића, Стефана Митровића, Душана Костића, Радоње Вешовића и многих других црногорских писаца, до млађих и најмлађих, ситуира у неку другу друштвено-историјску, етичко-психолошку и стилско-језичку стварност, у неку другу националну панораму. Ако му то не би пошло за руком, на основу текста са чијим ставовима полемишем, могао би се извести закључак да се у Зорићевим концепцијама продужава једна давно превазиђена и побијеђена романтичарско-православна, хегемонистичка идеологија великосрпске буржоазије, од чијег „хуманизма“ Црна Гора, и не само она, и данас има ожиљак на челу! Идеологија коју је програмирао Илија Гарашанин у свом познатом „Начертанију“ 1844. године, а у пракси покушали да оживотворе његови сљедбеници Никола Пашић, Николај Велимировић, Драгиша Васић и други!

Духовитост Мома Капора, којом Зорић крунише свој текст, неће много помоћи у расвјетљавању ове „феудалне теме“ о којој он ипак веома жучно расправља. Исто као што се доказ о непостојању „посебне“ црногорске књижевности не може озбиљно узети Зорићев аргумент да су многи црногорски писци живјели и стварали, живе и стварају ван Црне Горе (Сима Милутиновић, Лаза Костић, Стеван Каћански, Симо Матавуљ и

многи други нијесу црногорски писци иако су живјели и стварали у Црној Гори, Матош, Тин, Крклец, Крлежа и други нијесу српски писци зато што су живјели у Београду; Милош Црњански није енглески писац иако је око двадесет година живио и писао у Енглеској; „Зло прољеће“ није француски роман зато што је написан у Паризу). Није ствар у томе. Његош је живио и стварао на Цетињу и у свом дјелу, оном најбољем, дао поетску синтезу црногорског националног бића у најширем смислу, па то многим не смета да га сматрају „српским песником“. Ради се о домишљањима срачунатим на игнорисање националног карактера црногорске књижевности!

Никада нијесам казао да су „додирне тачке“ црногорске књижевности „са осталим нашим литературама (у првом реду са српском) само периферне“. Зорић је то измислио! Друга је ствар да ли сам у сваком случају био у могућности, да ли сам увијек био у стању да откријем утицај писца и литература осталих југословенских народа на црногорске писце. Сваку Зорићеву, и не само Зорићеву, допуну у том смислу, примићу са особитим задовољством.

Слажем се са Зорићем да „искуства, сазнања и духовни подстицаји непрекидно струје и не дају се оградити и насилним поделама сузити и сузбити“, али бих одмах додао да се на основу узајамних односа, утицаја и прожимања литература народа Југославије не може игнорисати ни једна од тих литература, као што се то чини са црногорском.

Зорић каже да „Стојовић врло добро зна да социјална поезија (између два рата – М. С.) није створена (!) у Црној Гори и да ју је немогуће посматрати само на црногорском тлу“. Црногорска социјална поезија између два рата (термин социјална узимам условно, јер свака је поезија у суштини и социјална), Зорић би то морао да зна кад већ о томе говори, настајала је и објављивана и у Црној Гори (Јанко Ђоновић, Мирко Бањевић, Радован Зоговић, Стефан Митровић и многи други) и она, и мотивски и изражајно, оним својим најбољим дијелом, снажно одражава социјалне односе у Црној Гори онога раздобља. Зорић то зна, али њему је потребна теза о „сужавању“, односно о „прожимању“ да би доказао моје „изолационистичке концепције“, а афирмисао своје „интернационалистичке“. Зар би неко могао и кад би желио, да изолује умјетничке резултате једне литературе од интересовања других литература и других средина. У таквом третману моје књиге и мојих настојања не видим друго до најобичније демагогије. Зорић ме с правом укорио што сам (једанпут) непрецизно употријебио израз српскохрватска поезија. Мислио сам на српску и хрватску поезију између два рата, што се лако може закључити из контекста, али то никако не оправдава моју непрецизност. Но, Зорићеве „непрецизности“ су ипак нешто суштинскије природе.

(Књижевне новине, бр. 346, 1. фебруар 1969)

Павле ЗОРИЋ **НЕМОЋ КОЊУНКТУРЕ**

Пишући о књизи Милорада Стојовића „Надмоћ људскости“, истакао сам ауторову основну тезу: књижевност Црне Горе постоји од Његоша и С. М. Љубише до данас као аутономна целина. Расправљајући о тачности ове тезе, напоменуо сам да сваки разговор о њој треба водити без икаквих политичких инсинуација. Рачунао сам са разборитошћу

овог критичара и са његовом моралном и интелектуалном скрупулозношћу. Преварио сам се и разочарао у много чему! У одговору на моју критику он је потргао старе аргументе о великосрпском хегемонизму мислећи ваљда да ћу се уплашити и заћутати пред убојитом снагом његових литанија о православљу, Начертанију, Николи Нашићу, Николају Велимировићу... Стојовић је, изгледа, тако надмен зато што је уверен да ја браним једну побеђену концепцију о црногорској књижевности као саставном делу српске књижевности, док он говори у име прогресивне научне мисли. Али представа о аутономној црногорској књижевности је лишена сваке рационалне научне основе. То је плод митолошке свести па стога не само што није научно-прогресивна него је и ретроградна. У њеном формирању одиграли су одлучујућу улогу афективни чиниоци. Можда нисам био довољно јасан: Стојовић ми пребацује да би требало да објасним какав је то „битно друкчији“ смисао придајем изразу „црногорска књижевност“? Ја, дакле, те две речи употребљавам само условно и не придајем им никакво дубоко национално и аутономно значење (то је и Стојовићу јасно из контекста мог чланка). Сматрам да су С. М. Љубиша, Његош, Марко Миљанов, Ристо Ратковић, Михаило Лалић, итд, писци који припадају српској књижевности. Стојовић каже да ја браним превазиђену и побеђену романтичарско-православну, хегемонистичку идеологију великосрпске буржоазије, али тај победник који ме повезује са идеологијом Николаја Велимировића и Драгише Васића треба да зна, мада је склон више митологији него егзактној науци, да су књижевна дела великих Црногораца сматрала као саставни део српске литературе сви највећи књижевни критичари и писци ове земље. Да ли је Скерлић био представник великосрпског шовинизма? Жели ли Стојовић да оптужи и Богдана Поповића, Исидору Секулић, Вељка Петровића, Иву Андрића, Бранка Лазаревића, Перу Слијепчевића, Велибора Глигорића, Милана Богдановића? Нека не мисли Милорад Стојовић да се ја заклањам иза ових ауторитета да бих својим ријечима дао већу тежину. Желим само да га подсетим да нема озбиљнијег критичара и историчара који је издвајао црногорску из српске књижевности и да би он морао да крене у једну замашнију битку ако има намеру да остане у књижевности као критичар који је озбиљно доказао да Љубиша, на пример, није српски писац.

Стојовић је показао један духовни менталитет од којег, чини ми се, нема опаснијег за литературу. Склоност да о књижевним питањима расправља на нивоу политичких подметања. Такав саговорник увек рачуна са елементом страха код свог опонента. Он се нада да ће се опонент неуротизовати при помену имена Драгише Васића. Њему није стало до начелне расправе него до демагогије. Он замењује књижевне чињенице политичким чињеницама, вулгарно схваћеним, и верује да ће паролама доказати да Његош не припада српској поезији.

Стојовић ме пита: где бих ја ситуирао читав низ аутора из Црне Горе ако поричем постојање аутономне црногорске књижевности? Да не буде забуне и да бих питање Милорада Стојовића патетичне неизвесности, одговорићу му сасвим кратко: у српску књижевност, где се, уосталом, знатан део поменутих имена већ сасвим добро осећа. Сматрам, иначе, да је до постојања посебне црногорске књижевности нарочито стало онима којима, што се тиче вредности њиховог дела, ни у једној књижевности није место. Они се највише баве митолошким фантазијама да би себи обезбедили бар некакво место.

Милорад Стојовић, декларисани антиромантичар, каже за Његоша да је дао „синтезу црногорског националног бића“. Тако може да говори само човек који са упрошћеним,

застарелим и романтичарским појмовима о литератури још није раскрстио. То је речник једног закаснилог романтичара, а не модерног књижевног критичара. Говорити о синтези националног бића у једном књижевном делу може данас само неко чије су мисли одлутале у давна времена! Са мало више жеље за малициозношћу могао бих пребацити Стојовићу да ме подсећа својом књижевно-мистичном терминологијом на једног врховног мистичара, при чијем помену се Стојовићу диже коса на глави – на Николаја Велимировића...

У свом чланку сам указао на једну Стојовићеву методолошку заблуду о „завичајном фактору“. На основу те застареле позитивистичке концепције Стојовић је и конструисао своју идилично-митолошку представу о аутономној црногорској књижевности. Чудна ствар: овај критичар који се толико победнички и напредно осећа, служи се архаичним схватањима која се крећу од народњачко-романтичарске слике националног бића, па до теорије о пресудном утицају етничке и географске средине. Кад треба да нас убеђује да су С. М. Љубиша и Лалић припадници црногорске литературе, онда је спреман да свима онима који се не слажу сручи на главу оптужбе о реакционарности! Можда је Стојовић уверен да је у политичком смислу прогресиван. Ја мислим да није ни то, јер се политичка прогресивност не може заснивати на емоционалним разлозима и на митологији. Али у погледу књижевно-историјском и критичком сасвим је извесно да је он конзервативан и ненаучан самим тим што усваја и брани сада, у овом одговору, још непомирљивије и отвореније него у књизи, тезу о аутономном карактеру црногорске књижевности.

Сва она домишљања срачуната на негирање националног карактера црногорске књижевности осуђена су на пропаст, тврди Милорад Стојовић, јер су плод унитаризма. Унитаристичко је и тврђење да је Његош „српски песник“. Стојовић стално тражи од мене доказе да црногорска књижевност није посебна целина. Мисли ли он заиста озбиљно да ћу га сада надуго и нашироко уверавати да је Његош српски песник? Сматра ли, узгред буди речено, да је Његош, мада израз синтезе националног бића, итд., био, у ствари малоуман када се сам погрешно национално и стваралачки определио и да он, Милорад Стојовић, сада треба да исправи једну стару глупост?

Мој аргумент о оним, често најдаровитијим, писцима који живе и стварају ван Црне Горе, побија Стојовић биографским подацима неколицине наших и страних писаца. Пре свега, имао сам у виду ауторе који су стално или претежно живели и стварали (или живе и стварају) ван Црне Горе, срођени с новим амбијентом и укључени у његов духовни живот. Милош Црњански је био туђин у Лондону, али Ристо Ратковић то није био у Београду нити у српској књижевности. За Стојовића је довољан разлог да неког прогласи искључиво црногорским писцем ако су му родитељи Црногорци (чак не ни оба), или ако је неки писац провео стицајем околности неколико година у Црној Гори (пример Данила Киша или Борислава Пекића), мада његове књиге немају никакве везе са црногорским поднебљем и традицијом. Завичајна припадност не значи културну аутономност. Војвођани би по завичајној сепаратистичкој логици Милорада Стојовића имали много више права да прогласе аутономну војвођанску књижевност.

Ја нисам тврдио да социјалне поезије није било у Црној Гори (то је књижевни покрет између два рата и ја о њему говорим па, према томе, Стојовићеве речи да термин „социјална“ узима условно немају никаквог смисла, јер се не може говорити о условности нечега што је фактички постојало), већ само то да се о црногорској социјалној поезији и литератури у ширем смислу не може писати независно од свега онога што се десило раније у Кикинди, Београду, итд.

Стојовић признаје да је погрешио када је употребио термин српскохрватска литература, али ништа не каже о много чешће употребљаваном термину „југословенска литература“. Није ли и он, са гледишта Милорада Стојовића, исто тако плод збрке? Јер, ако постоје црногорска, српска, хрватска и остале националне и републичке литературе, онда се може говорити само о књижевности југословенских народа. Употребом термина „југословенска литература“ Стојовић се веома опасно приближава унитаризму – против своје воље, разуме се, из чистог неспоразума и на уштрб својих сепаратистичких схватања. Али, њему је било главно да црногорску књижевност одвоји од српске, коју готово и не помиње у својим критичким текстовима објављеним у књизи, а све оно остало, па и та злосрећна семантичка конфузија, изгледало му је споредно.

Кроз деценије црногорска књижевност се прожимала и стапала са српском књижевношћу. Књижевници Црногорци писали су и пишу српскохрватским језиком; тежили су и теже истим циљевима, којима теже и српски писци, инспирисали се заједничком традицијом и стварали дела у заједничкој духовној клими. Најбољи писци из Црне Горе имали су увек свест да припадају српској књижевности, и ту никаква довијања не могу ма шта битно да измене.

(Књижевне новине, бр. 346, 1. фебруар 1969)